

Qabul qilindi: 25.08.2025

Chop etildi: 30.09.2025

UDK: 37.026.8

KAYKOVUSNING “QOBUSNOMA” ASARIDA TA’LIM-TARBIYA MASALALARI

*Kurbanbayeva Muqaddas Kozibayevna, Toshkent gumanitar
fanlar universiteti assistent-o‘qituvchisi*
EDUCATIONAL AND UPBRINGING ISSUES IN
KAYKOVUS'S “QABUSNAMA”

*Kurbanbayeva Mukaddas Kozibayevna, assistant lecturer at
Tashkent University of Humanities*
ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В
ТРАКТАТЕ КАЙКАВУСА «КАБУСНАМЕ»

*Курбанбаева Мукаддас Козибаевна, ассистент Ташкентского
гуманитарного университета*

<https://orcid.org/0009-0005-7245-273X>
qurbanbayevamuqaddas9@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada XI asr mutafakkiri Kaykovus ibn Iskandarning “Qobusnoma” asarida ilgari surilgan ta’lim va tarbiya haqidagi g’oyalar ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ta’lim, tarbiya, qadimiy manbalar, Qobusnoma, Avloniy, shaxs kamoloti, ma’naviyat.

Abstract: This article provides a scientific analysis of the educational and moral ideas presented by the 11th-century thinker Kaykovus ibn Iskandar in “Qabusnama.”

Key words: education, upbringing, ancient sources, Qabusnama, Avloniy, morality, human values.

Аннотация: В статье проводится научный анализ педагогических и нравственных идей, изложенных в трактате Кейкавуса ибн Искандара «Кабуснаме».

Ключевые слова: образование, воспитание, Кабуснаме, Авлоний, духовность, нравственность.

KIRISH

Insoniyat tarixida ta’lim va tarbiya masalalari har doim eng muhim ijtimoiy qadriyatlar sirasiga kirgan. Har bir davrda ma’naviy barkamol insonni tarbiyalash g’oyasi jamiyat taraqqiyotining asosiy maqsadi sifatida e’tirof etilgan. Shu nuqtai nazardan, qadimiy manbalar – xususan, Kaykovusning “Qobusnoma” asari ham bugungi pedagogika uchun bebaho manba hisoblanadi. Ushbu asarda nafaqat axloqiy-odobiy masalalar, balki shaxs tarbiyasi, ilmga intilish, ota-onaga hurmat, mehnatsevarlik, odob-axloq kabi pedagogik qadriyatlar chuqur falsafiy tahlil qilingan.

“Qobusnoma” XI asrda yozilgan bo‘lib, u unsuriy adabiy meros sifatida Sharq mutafakkirligi tarixida alohida o‘rin egallaydi. Asar muallifi — Kaykovus ibn Iskandar ibn Qobus (taxminan 1021–1098-yillar) o‘z davrining yirik faylasuflaridan biri

bo‘lgan. Asar o‘g‘li Gilonshohga nasihat tarzida yozilgan bo‘lib, unda ilm va tarbiyaning inson hayotidagi o‘rni keng yoritilgan. Kaykovus shunday deydi: “O‘g‘lim, agar ilm o‘rganmoqchi bo‘lsang, unga muhabbat qo‘y, chunki muhabbatsiz ilm egallanmas”¹. Bu fikr shundan dalolat beradiki, o‘rta asr mutafakkirlari ilmga nafaqat bilim manbai, balki ruhiy ehtiyoj sifatida qaraganlar. Bu jihat bugungi zamonaviy pedagogika tamoyillari bilan hamohang. Masalan, A.Avloniy ham “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot masalasidir”², deb ta’kidlab, ilm va tarbiya o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikka urg‘u bergan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda tarixiy-pedagogik tahlil, qiyosiy metod, ilmiy-nazariy tahlil va mazmuniy tahlil usullari qo‘llanildi. Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Kaykovusning “Qobusnoma” asarining ikki

¹ Kaykovus. Qobusnoma. — Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot, 1983. — 24-bet.

² Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992. — 12-bet.

tildagi nashrlari — fors tilidagi asliyati va o'zbek tilidagi tarjimasi (Toshkent, 1983-yil, G'.G'ulom nomidagi nashriyot) tanlandi. Birinchidan, "Qobusnoma"ning forsiy matni (Ibn Iskandar Kaykovus, *Qabusnoma*, Tehran nashri, 1964) orqali muallifning asl ma'no va ruhini anglashga urunildi. Chunki tarjimada ayrim iboralar yumshatilgan yoki zamonaviylashtirilgan bo'lishi mumkin. Masalan, asliyatda "ta'lim" so'zi o'rinda "danish" (دانش) — "ilm, donolik" tushunchasi qo'llanadi, bu esa pedagogik mazmunni kengroq anglatadi (*Qabusnoma*, 1964, 58-bet)³.

Ikkinchidan, o'zbekcha tarjima matni asosida Kaykovusning g'oyalari zamonaviy o'quvchi uchun tushunarli tarzda tahlil qilindi. Tarjimada qo'llanilgan "o'g'lim" shaklidagi murojaatlar, o'sha davrning oilaviy-pedagogik modelini yoritadi (*Qobusnoma*, 1983, 11-bet)⁴.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Kaykovusning "Qobusnoma" asari ta'lim va tarbiyaning murakkab falsafiy tizimini o'zida mujassam etgan. Asar mazmunida insonni barkamol etish g'oyasi markaziy o'rinda turadi. Kaykovus o'g'liga bergan pand-nasihatlar orqali shaxsning aqliy, axloqiy, mehnat va ijtimoiy tarbiyasi bo'yicha mukammal dastur yaratgan.

1. Ilmga muhabbat va bilim olish tarbiyasi

Kaykovus o'z asarida ilmni inson kamolotining asosi deb biladi. U ilmni o'rganishda qat'iyat, sabr va muhabbatni muhim omil sifatida ko'rsatadi:

"Agar ilmni sevmasang, u sendan qochadi, lekin uni sevgan kishi undan bahra topadi" (*Qobusnoma*, 1983, 25-bet)⁵.

Bu fikr zamonaviy konstruktivistik ta'lim nazariyasiga uyg'un bo'lib, o'quvchi shaxsining ichki motivatsiyasi o'qish samaradorligini belgilovchi asosiy omil ekanligini ko'rsatadi.

2. Axloqiy tarbiya va odob me'yorlari

Kaykovus odobni insonning eng yuksak fazilati sifatida ko'rsatadi. U shunday deydi: "Agar odobing bo'lmasa, ilm senga ziynat emas, balki yuk bo'lur"⁶.

Bu fikr **A.Avloniy**ning "Axloqsiz ilm insonni yovuzlikka boshlaydi" degan qarashlari bilan hamohangdir⁷. Demak, "Qobusnoma"dagi axloqiy tarbiya g'oyalari zamonaviy shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasining asosiy unsurlaridan biri hisoblanadi.

3. Mehnat tarbiyasi va kasb tanlash

Asarda mehnat insonning or-nomusi va hayot mazmuni sifatida talqin qilinadi: "Hech kishi bekorchilikdan baxt topgan emas, kimki mehnat qilsa, shon topadi"⁸. Bu fikrni A.Sa'dievning "Innovatsion ta'lim texnologiyalarida faoliyatga asoslangan o'qitish" g'oyasi bilan solishtiradigan bo'lsak, har ikki manba mehnatni shaxs rivojining amaliy ifodasi sifatida ko'rsatadi⁹.

4. Ota-ona va farzand munosabatlari

Kaykovus ota-onaga ehtiromni eng oliy qadriyat deb biladi. U o'g'liga shunday vasiyat qiladi: "Ey farzand, otangni do'st, onangni muqaddas bil; ularning rizosida Tangri rizosi bor"¹⁰. Bu g'oya hozirgi zamon tarbiya konsepsiyalarida — xususan, oilaviy pedagogikada o'z aksini topadi. N. To'raqulova ta'kidlaganidek, "oilada berilgan mehr-muhabbat inson axloqining tayanchi bo'ladi"¹¹.

5. Axloqiy komillik va ijtimoiy mas'uliyat

Kaykovus jamiyatda yashash madaniyatini ham tarbiyaning bir bo'lagi sifatida talqin etadi. U insonni do'stlikka, halollikka, sadoqatga chorlaydi: "Do'stni sinovsiz tanlama, lekin sinagan do'stingni hech qachon tashlama"¹².

Bu hikmat shaxsning ijtimoiy mas'uliyat hissini mustahkamlovchi pedagogik vosita sifatida baholanadi.

MUHOKAMA.

Kaykovusning "Qobusnoma" asarida ilgari surilgan ta'lim-tarbiya g'oyalari nafaqat o'rta asr Sharq madaniyati, balki bugungi pedagogik tafakkur uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Asardagi asosiy fikrlar — ilmga muhabbat, odob, mehnatsevarlik, ota-onaga hurmat, do'stlik, halollik

³ Kaykovus ibn Iskandar. *Qabusnoma (forscha matn)*. — Tehran: Bunyod-e Farhang-e Iran, 1964. — 58-bet.

⁴ Kaykovus. *Qobusnoma*. — Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot, 1983. — 11-bet.

⁵ Kaykovus. *Qobusnoma*. — Toshkent, 1983. — 25-bet.

⁶ O'sha asar, 33-bet.

⁷ Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent, 1992. — 19-bet.

⁸ Kaykovus. *Qobusnoma*. — Toshkent, 1983. — 57-bet.

⁹ Sa'diev A. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. — Toshkent, 2021. — 67-bet.

¹⁰ Kaykovus. *Qobusnoma*. — Toshkent, 1983. — 71-bet.

¹¹ To'raqulova N. Oila pedagogikasi. — Toshkent, 2021. — 54-bet.

¹² Kaykovus ibn Iskandar. *Qabusnoma (forscha matn)*. — Tehran, 1964. — 119-bet.

kabi qadriyatlar hozirgi zamonaviy pedagogika nazariyalarida ham o'z aksini topadi.

1. Kaykovus va zamonaviy pedagogik qadriyatlar o'rtasidagi uzviylik

Kaykovusning fikricha, haqiqiy ta'lim faqat axloq bilan uyg'un bo'lgandagina samarali bo'ladi. U shunday yozadi: "Ilmni odobsiz kishiga o'rgatma, chunki u bilan ilm xor bo'lur"¹³.

Bu fikr A. Avloniyning "Axloq tarbiyasiz ilm – nur taratmaydigan chiroqdir" degan g'oyasiga juda yaqin. Demak, qadimiy manbalarda ifoda etilgan axloq va ilm birligi tamoyili bugungi kompetensiyaviy yondashuvning ham asosi hisoblanadi.

2. Shaxs rivojida qadimiy manbalarning ahamiyati Bugungi ta'lim tizimida ko'plab olimlar (A. Sa'diev, N. To'raqulova, Sh. Xoliqova) qadimiy manbalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, "Qobusnoma" kabi asarlar o'quvchilarni faqat bilimga emas, balki ma'naviy yetuklikka yetaklaydi¹⁴.

Kaykovusning tarbiya haqidagi qarashlari zamonaviy insonparvarlik pedagogikasi konsepsiyasi bilan uyg'un. Chunki u insonni markazga qo'yadi, uning qalbini tarbiyalashni ilm olishdan ham muhimroq deb biladi. Bu jihatdan, Jan Amos Komenskiy, K. D. Ushinskiy, hamda A. Avloniylarning pedagogik qarashlari bilan "Qobusnoma"dagi g'oyalar o'xshash yo'nalishda rivojlanadi.

3. Qadimiy manbalarga tayangan pedagogik yangilanish

Hozirgi ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalar, raqamli metodlar keng joriy etilayotgan bo'lsa-da, ularning mazmuniy negizi qadimiy manbalardagi insonparvar g'oyalardan oziqlanmoqda. Masalan, A. Sa'dievning "Faol ta'lim texnologiyalari" konsepsiyasida shaxsning ichki faolligini uyg'otish g'oyasi aynan Kaykovusning "ilmga muhabbat" tamoyiliga asoslanadi. Shuningdek, N.To'raqulova "tarbiya jarayonida tarixiy qadriyatlarni uyg'unlashtirish" g'oyasini ilgari suradi, bu esa "Qobusnoma"dagi nasihatli hikmatlarning

tarbiyaviy metod sifatida qo'llanishi mumkinligini tasdiqlaydi¹⁵.

4. "Qobusnoma"ning zamonaviy ta'limdagi o'rni Bugungi o'quv dasturlarida qadimiy asarlarni pedagogik kontekstda o'rganish nafaqat tarixiy bilim beradi, balki o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash, ma'naviy immunitetni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois "Qobusnoma" g'oyalari, xususan, axloqiy tarbiya, mehnatga hurmat, ota-onaga ehtirom kabi qadriyatlar, "Milliy g'oya" va "Yangi O'zbekiston ta'lim strategiyasi" tamoyillari bilan hamohangdir.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot davomida shunday xulosa qilindi-ki, Kaykovusning "Qobusnoma" asari Sharq pedagogik tafakkurining bebaho durdonasi bo'lib, unda inson kamolotining barcha jihatlari — aql, odob, ilm, mehnat, e'tiqod va mehr-oqibat uyg'un holda yoritilgan. Asardagi har bir pand-nasihat zamonaviy pedagogika uchun tarbiyaviy, psixologik va ijtimoiy ahamiyatga ega manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kaykovus ibn Iskandar. *Qobusnoma* (forscha matn). — Tehran: Bunyod-e Farhang-e Iran, 1964.
2. Kaykovus. *Qobusnoma*. — Toshkent: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.
3. Avloni A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Sa'diev A. *Innovatsion ta'lim texnologiyalari*. — Toshkent: Fan, 2021.
5. To'raqulova N. *Pedagogika tarixida qadimiy manbalar tahlili*. — Toshkent: Fan, 2021.
6. To'raqulova N. *Oila pedagogikasi*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
7. Hasanboyeva X., Jalilova S. *Pedagogika nazariyasi va tarixi*. — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2020.
8. Komenskiy Y.A. *Buyuk didaktika*. — Moskva: Pedagogika, 1982.

¹⁴ Kaykovus. *Qobusnoma*. — Toshkent, 1983. — 35-bet.

¹⁵ Sa'diev A. *Innovatsion ta'lim texnologiyalari*. — Toshkent: Fan, 2021. — 92-bet.

¹⁵ To'raqulova N. *Pedagogika tarixida qadimiy manbalar tahlili*. — Toshkent, 2021. — 63-bet.